

بررسی مقایسه میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی بالا، متوسط و پایین

حسن کلاکی*

چکیده

در تحقیق حاضر، رابطه همبستگی پایگاه اجتماعی جوانان و تدین آنان بررسی می‌شود. از این رو پس از مروری بر دیدگاه‌های جامعه‌شناسان، دیدگاه‌ها، نتایج تحقیقات و یا فرضیاتی مطرح می‌شود، که به رابطه بین پایگاه اجتماعی و تدین اشاره دارند. سپس با استفاده از تحلیل عاملی داده‌ها، به تدین و ابعاد آن پرداخته می‌شود.

گفتنی است که در تجزیه و تحلیل داده‌ها، به نتایج توصیفی و تبیینی آنها اشاره می‌شود. در بخش توصیفی داده‌ها، جوانان، گرایش و آگاهی دینی بالایی داشتند. از این رو، همبستگی پایگاه اجتماعی و تدین آنان مثبت ارزیابی شد. ولی جایگاه دین‌داری جوانان (مشابه با نتایج محقق دیگری) در بین سه پایگاه اجتماعی نشان می‌دهد که جوانان با پایگاه اجتماعی پایین و متوسط جامعه از جوانان با پایگاه اجتماعی بالای جامعه تدین قوی‌تری دارند. لذا فرضیه ویلن، مبنی بر ضعف تدین طبقه متوسط در مقایسه با دیگر طبقات، بنا به دلایل مطرح شده، در این تحقیق تأیید نمی‌شود.

کلیدواژه‌ها

تدین، پایگاه اجتماعی، طبقه اجتماعی، جوانان، گرایش دینی، تجربه دینی، مناسک دینی.

طرح مسئله

تدین^۱ یا التزام دینی^۲ یکی از مفاهیم مورد توجه پژوهشگران علوم اجتماعی در حوزه مورد علاقه‌شان، یعنی مطالعه تجربی دین است. در طول دو دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰، به هیچ موضوعی در مطالعات تجربی دین به اندازه تعیین مشخصات مفهومی تدین توجه نشده است. مفهوم تدین، پیش از سال ۱۹۶۰، در پژوهش‌های علوم اجتماعی به کار رفت و تعریف عملیاتی شد، ولی چارچوب تحلیلی مورد نیاز برای تعریف عملیاتی این مفهوم در طول دهه ۱۹۶۰ توسعه یافت (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰: ۱۶۰). از این رو، سنجش تدین در ایران از موضوعات پژوهشی قابل توجهی است که می‌توان اهمیت آن را از کثرت تلاش‌هایی دریافت که در سال‌های اخیر برای ساخت و به‌کارگیری سنجه‌های تدین صرف شده است.

تعریف مفهوم تدین، جدای از مفهوم دین نیست. دین از فعل لاتین Religare مشتق می‌شود که بر پیوند پایدار و نزدیک با نیروهای فوق طبیعی دلالت می‌کند (گولد و کولب، ۱۳۷۶: ۴۲۷). کلمه دین چهار معنی دارد: حکم و قضا، رسم و عادت، دریافت وجدان روحانی و در اسلام یعنی شریعت (آراسته‌خو، ۱۳۸۱). دین در لغت یعنی همبستگی و بر دغدغه‌هایی دلالت دارد که صاحبان خود را به یکدیگر پیوند می‌زند و بین آنها همبستگی نزدیک پدید می‌آورد (الیاده، ۱۳۷۵: ۶۰). به این تعریف مشهور توجه کنید: «امیل دورکایم (۱۹۴۷)، دین را مجموعه‌ای از اعتقادات و اعمال نظام‌مند در ارتباط با چیزهای مقدس و نامقدس می‌بیند و همه کسانی که از این اعتقادات و شعائر پیروی می‌کنند در درون اجتماع اخلاقی خاصی به نام کلیسا متحد می‌شوند» (Budd, 1973: 6 And Roberts, 1990: 4). این رویکرد به دین، یکی از رویکردهایی است که دین را براساس کارکردهای اجتماعی تعریف می‌کند و آن را در پیوند گروه‌های اجتماعی مؤثر می‌داند. رویکرد دوم جامعه‌شناسی در تعریف از دین، رویکرد

1. Religiosity
2. Religious commitment

ذاتی دین با تعریف ماکس وبر است. وبر، دین را مجموعه‌ای از پاسخ‌های پیوسته به معماهای هستی - تولد، بیماری یا مرگ - می‌داند که جهان را معنادار می‌سازد. از این نظر، مذهب عبارت است از پاسخ انسان به چیزهایی که سرانجام او را بی‌علاقه می‌سازد. مضمون این تعریف آن است که همه موجودات انسانی دینی هستند، چون همه ما با مسائل هستی - بیماری، پیری و مرگ - روبه‌رو هستیم (AberCrombie and others 1988: 207). در نهایت می‌توان گفت که دین عموماً نظامی از ارزش‌ها، باورها و نمادهای تعریف شده است که می‌تواند از طریق تأثیر احساسی خود، مردم را در جامعه‌ای مقدس (امت، فرقه و...) گرد آورد و تعهدی دیگرخواهانه و هنجاری به‌غایت جمعی بر آنها القا کند (محمدی، ۱۳۷۸: ۱۳). لذا از یک‌سو، دین عامل همبستگی اجتماعی و از سوی دیگر وابسته به پدیده‌های اجتماعی دیگر است؛ به عبارت دیگر پدیده‌های دینی عمیقاً با پدیده‌های اجتماعی گره خورده‌اند.

اندیشمندان زیادی، به‌ویژه جامعه‌شناسان، درباره رابطه بین پدیده‌های دینی و پدیده‌های اجتماعی تحقیق کرده‌اند. از یک‌سو، پوزیتیویست‌ها ساختار اجتماعی دین را در ارتباط با عناصری چون اقتصاد، سیاست، آموزش و پرورش و اجتماع بررسی کرده‌اند. امیل دورکایم، جامعه‌شناس فرانسوی، در کتاب خودکشی خود، به مطالعه رابطه بین دین و خودکشی (در حکم مسئله‌ای اجتماعی) پرداخته و به این نتیجه رسیده است که این دو پدیده همبستگی نامتقارن دارند. به عبارت دیگر، وقتی دین در جامعه تضعیف می‌شود، میزان خودکشی بالا می‌رود و برعکس. از سوی دیگر، مارکسیست‌ها در تقابل با پوزیتیویست‌ها، از اثبات‌گرایان به دلیل محافظه‌کاری در مطالعه دین انتقاد کرده‌اند. مارکس، جامعه‌شناس مشهور آلمانی، دین را به مثابه ایدئولوژی و روبنای جامعه دانسته و مدعی است که ایدئولوژی دین، تحت تأثیر عامل زیربنایی و اقتصادی جامعه تبیین می‌شود. ماکس وبر، جامعه‌شناس مشهور دیگری از آلمان، از ایده مارکس انتقاد کرده است و در رساله «اخلاق پروتستانی و روحیه سرمایه‌داری» تأکید می‌کند که پدیده دینی

فقط تحت تأثیر اقتصاد تک‌عاملی تعیین نمی‌شود؛ بلکه پدیدهٔ دینی نیز می‌تواند همچون متغیری مستقل و عاملی تأثیرگذار بر پدیده‌های اقتصادی مؤثر باشد. بنابراین متفکران فوق - دورکایم، مارکس و وبر - از زوایای مختلف به تأثیر عامل اجتماعی بر پدیده‌های دینی جامعه پرداخته‌اند؛ به عبارت دیگر، دورکایم تأثیر عامل جمعیتی، مارکس تأثیر طبقهٔ اجتماعی و ماکس وبر تأثیر پایگاه اجتماعی در تدین جوامع را بررسی کرده‌اند.

از آنجاکه دورهٔ جوانی با سؤال‌ها، هیجان‌ها، خواست‌ها و توانایی‌های فراوان همراه است، جوان در همهٔ امور چون و چرا می‌کند و درصدد یافتن پاسخ است. بسیاری از روان‌شناسان، بین بلوغ و جهش ناگهانی احساسات مذهبی رابطه‌ای قائل‌اند و معتقدند که دوران بلوغ و جوانی دورهٔ بروز احساسات مذهبی و شکفته شدن تمایلات ایمانی و اخلاقی است (قائمی، ۱۳۶۳: ۱۱۱؛ اکبری، ۱۳۸۱: ۳۴۵ و احمدی، ۱۳۶۸).

با توجه به آنکه موضوع تحقیق حاضر بررسی میزان تدین جوانان است، لذا این پژوهش با مطالعهٔ موردی در شهرستان جویبار، وضعیت تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی را مقایسه کرده و درصدد پاسخگویی به این سؤال برآمده است که چگونه پایگاه اجتماعی جوانان در تدین آنان تأثیر می‌گذارد؟

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

چارچوب نظری

پایگاه اجتماعی، یکی از عوامل اجتماعی مهم است که می‌تواند در جهت‌گیری دینی افراد مؤثر باشد. به طوری که استارک و بین‌بریج (۱۹۸۵) اظهارنظر کرده‌اند که افراد، گروه‌های دینی را متناسب با شرایط پایگاه اجتماعی خودشان انتخاب می‌کنند؛ لذا به نظر اینان، با تغییر پایگاه، رویکرد و چگونگی دین در افراد دچار دگرگونی و تغییر می‌شود. علاوه بر این، دیمراث^۱ نیز دریافت که در هر فرقه، سبک زندگی افراد همبستگی بالایی با پایگاه اجتماعی‌شان دارد (Keith, 1990: 218,221). گفتنی است از آنجاکه هیچ

نظریه‌ای درباره پایگاه اجتماعی و تدین در دست نیست و پایگاه اجتماعی بیشتر به صورت مفهومی نظری مطرح شده است، لذا چارچوب نظری را به سمتی سوق می‌دهیم که در آن جامعه‌شناسانی نظیر ماکس وبر، تورستین ویلن، استارک و بین‌بریج و غیره به رابطه بین طبقه اجتماعی و تدین پرداخته‌اند.

ماکس وبر، جامعه‌شناس آلمانی، در رابطه با «دین و طبقه اجتماعی» اظهار می‌کند که اقشار اجتماعی متفاوت، در جامعه دارای پیغام‌های دینی متفاوتی هستند و به لحاظ جامعه‌شناختی، ممکن است نیازهای طبقات اجتماعی با نیازهای دینی یکی شوند. در این راستا، طبقات پایین‌تر تمایل دارند به ادیانی روی بیاورند که آیین رستگاری را تبلیغ می‌کنند. درحالی‌که طبقات مسلط^۱، علاقه ویژه به ادیانی دارند که به موقعیت و عملکردشان مشروعیت^۲ ببخشند. همچنین وی نشان می‌دهد که طبقات متوسط رو به پایین، به ویژه طبقه صنعتگر، به ادیانی ایمان می‌آورند که اخلاق عقلایی را توسعه ببخشند؛ درحالی‌که دهقانان^۳ و جنگاوران^۴، اشتیاق زیادی به پدیده‌های جادویی دارند (O'Dea, 1970: 211). بنابراین، هدف از چارچوب نظری در ارتباط با این بحث، کشف مفاهیمی است که رابطه طبقه اجتماعی و سبک تدین را در زندگی افراد نشان می‌دهد. لذا قبل از اینکه به بحث تدین طبقات اجتماعی بپردازیم، درباره فرهنگ طبقات بحث می‌کنیم.

تورستین بوند ویلن، جامعه‌شناس نروژی، چشم‌وهم‌چشمی مالی^۵، تظاهر به تن‌آسایی، مصرف تظاهری^۶ (ول‌خرجی متظاهرانه)، معیارهای مالی، ذوق و سلیقه، محافظه‌کاری^۷، حفظ صفات دیرینه^۸ و باور داشتن به بخت‌واقبال^۹ را از اجزای فرهنگ

-
1. Ruling Classes
  2. Legitimate
  3. Peasants
  4. Warriors
  5. Emulation
  6. Conspicuous consumption
  7. Conservatism
  8. Trait of Archaic
  9. Luck

طبقه مرفه^۱ می‌داند (وبلن، ۱۳۸۳). عناصر تظاهری، تشریفاتی و محافظه‌کاری، نمودهای دینی طبقه مرفه است که در جهت مشروعیت‌بخشی^۲ و توجیه^۳ پایگاه اقتصادی - اجتماعی آنان به کار می‌رود. وبر معتقد است که دین در معنادار کردن تجربیات زندگی اقشار اجتماعی کاربرد دارد. از این رو، وبر بین نیازهای دینی و تجربیات زندگی اقشار اجتماعی بالا رابطه برقرار می‌کند و اظهار می‌دارد: «وقتی انسانی که خوشبخت است و موقعیت خوبی دارد، خود را با کسی مقایسه می‌کند که این موقعیت و خوشبختی را ندارد، فقط به واقعیت خوشبختی خود راضی نمی‌شود و خواهان چیزی بیش از آن است؛ یعنی می‌خواهد این خوشبختی را برحق بداند و مطمئن شود که در برابر کسی که لیاقت این خوشبختی را نداشته، وی لیاقت خوشبختی را دارد» (Weber, 1965: 107). صفت ابزاری یا تظاهری بودن دین طبقات مرفه، به معنای ضعف تدین آنان نیست، بلکه مطابق با تحقیقات ژولین فروند و تورستین وبلن، آنها فوق‌العاده دین‌دارند. فروند می‌گوید: «درحالی‌که، در طول تاریخ ما شاهد جریان معکوس هستیم. در گذشته بورژواها، عموماً متدین‌ترین مردم بودند، با پیدایش سرمایه‌داری این وضعیت شدیدتر نیز شد و دین در جهت اخلاقی‌تر شدن بسط پیدا کرد...» (فروند، ۱۳۶۸: ۲۱۳). نظر فروند همگام با تحقیقات وبلن در جامعه اروپایی و امریکایی، تدین طبقات مرفه را اثبات می‌کند.

طبقه پایین^۴ جامعه، مانند طبقه مرفه، فرهنگ مخصوص به خود دارد. محرومیت^۵ مفهوم کلیدی در طبقات پایین است و اعضای آن برخلاف طبقات مرفه، مصرف محدودی دارند. محرومیت چه بسا عامل علی بسط فرهنگ خرافات یا ضد عقلانی،

۱. طبقه مرفه (Leisure class)؛ طبقه مرفه یا طبقه بالا، نوعاً گروه نسبتاً کوچک از خانواده‌های ثروتمند و جایگاه موروثی را شامل می‌شود که در درون آن با یکدیگر ارتباط نزدیک و خودمانی دارند (رادمن، ۱۳۸۱: ۱۴۱).

2. Legitimacy

3. Justification

4. Low class

۵. محرومیت (Deprivation). هر طریقی که فرد یا گروهی در مقایسه با افراد یا گروه‌های دیگر از مجموعه درونی شده‌ای از معیارها، برخوردار نباشد یا احساس حرمان کند (Glock and stark, 1971: 395) به نقل از تامسون، همان: (۱۱).

پدیده اغتشاش، هیجان، تقدیر و نظایر آن در میان اعضای طبقات پایین جامعه شود. همچنین ماکس وبر معتقد است که در طبقه محروم به واسطه نیروهای جادویی^۱، که آنها را در خود غرق کرده است، توجه به جهان عقلانی کنار گذاشته می‌شود (Weber, 1965: 97). این بحث باید در جهتی ادامه یابد که به «دین» و «محرومیت» همچون دو مفهوم برجسته به هم مرتبط در طبقات پایین جامعه توجه شود. استارک و بین‌بریج نیز که درباره بحث دین و رابطه آن با موضوع محرومیت مطالعه کرده‌اند، اظهار می‌کنند که «محرومیت نقش مهمی در برانگیختن رفتار مذهبی ایفا می‌کند، اما به هیچ‌روی تنها یا مهم‌ترین عامل در این زمینه نیست» (همیلتون، ۱۳۷۷: ۳۲۲). به نظر می‌رسد که «تئودوسی رنج» مفهوم اصلی دین و محرومیت برای طبقه پایین جامعه باشد، که ماکس وبر و کنت تامسون مطرح کرده‌اند. البته تامسون و جونز، عبارت مفهوم تئودوسی رنج را از وبر گرفته‌اند. به اعتقاد اینان «برای قشرهای ستم‌دیده نیز تئودوسی‌های بدبختی یا رنج بوده است... آنها (تئودوسی‌ها) رنج و بی‌عدالتی را به گناهان مرتکب‌شده در زندگی اولیه یا گناهان نیاکان یا شرارت همه انسان‌ها نسبت می‌دادند. تئودوسی‌ها همچنین پاداش‌های جبران‌کننده‌ای، مثل زندگی بهتر برای فرد در آینده این دنیا (تناسخ ارواح)، یا امیدواری‌هایی برای نسل‌های آینده (قلمرو مهدویت)، یا زندگی بهتر در آخرت (بهشت) را نوید می‌دادند» (تامسون و جونز، ۱۳۸۱: ۱۰۴). تحقیق ویلن در جامعه اروپایی و امریکایی نشان می‌دهد که طبقات پایین جامعه نیز به اندازه طبقات بالا تدین بالایی دارند. براساس اظهارات ویلن «به‌طور کلی طبقه‌هایی که در کارایی اقتصادی یا در امور فکری و یا هر دو زمینه کمبود دارند، پابندی بیشتری به دین نشان می‌دهند» (ویلن، همان: ۳۱۷). بنابراین مطابق با دیدگاه‌های فوق می‌توان گفت که افراد متعلق به طبقه پایین جامعه در مقایسه با طبقات مرفه جامعه تدین قوی‌تری دارند.

طبقه متوسط، نه آنچنان گرسنه است و نه زیر فشار کار طاقت‌فرسا قرار دارد که نیروی لازم برای سازگاری با شرایط نوین را از دست بدهد. در واقع شرایط زندگی این طبقه، افراد را به سمتی سوق می‌دهد که عاقلانه و منطقی با مسائل اجتماعی و فرهنگی روبه‌رو شوند. گویا در حوزه مسائل دینی هم آنان سعی می‌کنند که عاقلانه کنش داشته باشند. بنابراین، آنان پذیرای دین عقلانی‌اند. وبر تلویحاً تمایل طبقه متوسط را به دین عقلانی این‌گونه بیان می‌کند: «صنعتگران، تاجران خرده‌پا، پیشه‌وران و افراد طبقه متوسط به‌سوی دیدگاهی نسبتاً مذهبی و اخلاق عقلایی در زندگی گرایش دارند» (Weber, 1965: 85). از نظر برایان ترنر، دین عقلانی - اخلاقی طبقه متوسط، مستلزم اعتقاداتی با قابلیت محاسبه، صداقت، مهارت کافی، پاداش و غرامت عادلانه، اعتبار و انصاف است که ارتباط مستقیم با سبک زندگی اقتصادی این طبقه دارد (ترنر، ۱۳۷۹: ۱۶۹-۱۶۸). میزان تدین در این طبقه، در مقایسه با دیگر طبقات، نکته قابل توجهی است که ویلن با افزودن مطلبی بر آن چنین می‌گوید: «قضیه دست کشیدن طبقه متوسط از انجام عاداتی دستورهای مذهبی را می‌توان عملاً در صحبت‌های گلایه‌آمیز واعظین مشاهده کرد که می‌گویند، افزارمندان و کارکنان صنعتی علاقه‌ای به کلیسا نشان نمی‌دهند و از آن چندان حمایت نمی‌کنند و این موضوع به‌ویژه در بین جمعیت جوانان چشمگیر است» (ویلن، ۱۳۸۳: ۳۱۷). وی می‌گوید: «امروزه، به‌طور کلی نمی‌توان فردی را از نسل جوان یافت که متعلق به طبقات وابسته به رده‌های شغلی مهندسی و فنی باشد و از لحاظ مذهبی دچار کوتاهی نباشد. مشاغل فنی، شاخصی از واقعیت نوین هستند. صنعتگران قدیم، که کارشان در روند تولیدی شبیه متخصصین فنی امروز بود، در مقابل انتظام دینی تا این حد سرکش نبودند» (ویلن، همان: ۳۲۴). البته ویلن درباره طبقه متوسط جدید تحقیق نکرده بود، ولی این واقعیتی بود که گاهی با آن مواجه می‌شد. بحث رسانه‌های دینی و غیردینی که هوور، هورسفیلد، فور و دیگران مطرح کردند، بی‌ارتباط با این طبقه نبود. پیتر هورسفیلد (۱۹۸۴) در فصل نهم کتاب خود با

عنوان ویژگی‌های مخاطبان دینی، تحقیقی دارد که نظریه تورستین ویلن را درباب تدین طبقه متوسط اثبات می‌کند. هورسفیلد در این فصل می‌گوید که افرادی چون دنیس (۱۹۶۲)، رایینسون (۱۹۶۴)، سالت (۱۹۷۱) و بادنبائوم (۱۹۷۷) در تحقیقات خود به این نتیجه مشترک رسیدند که طبقه متوسط گرایش کمتری به (شنیدن و دیدن) برنامه‌های دینی دارند. هماهنگ با تحقیقات فوق، هورسفیلد نیز به اثبات این فرض قوت می‌بخشد که افراد یقه سفید^۱ که درآمد و تحصیلات بالاتری دارند، در مقایسه با یقه آبی‌ها که درآمد، تحصیلات و رده شغلی بسیار پایینی دارند، به محتوا و برنامه‌های دینی رسانه‌ها کمتر توجه می‌کنند. مشاهدات ویلن در بررسی جامعه اروپایی، حاکی از فقدان تأثیر رسانه‌ها در تغییر تدین طبقات بوده است. زیرا، وی صراحتاً اظهار کرد: «در جوامع سال‌خورده اروپایی، که مشتمل بر طبقه متوسط مولد و کارآمد هستند، طبقه مرفه موروثی بوده و توده فقیر، هردو بسیار بیشتر از فرد معمولی طبقه متوسط، پای‌بند به اجرای دستورهای مذهبی هستند» (ویلن، همان: ۳۱۶). نکته اساسی اینکه برخلاف تصور و پیش‌فرض ما، طبقات متوسط در مقایسه با طبقات مرفه و پایین جامعه تدین ضعیف‌تری دارند و همچنین کمتر به رسانه‌ها و برنامه‌های دینی اهمیت می‌دهند.

فرضیات تحقیق

معمولاً فرضیات تحقیق، یا حدسی عالمانه است یا مبنایی نظری دارد؛ ازاین‌رو فرضیه «الف» حدس عالمانه است و فرضیه «ب» مبنایی تئوریک دارد.

الف) فرضیه کلی: پایگاه اجتماعی جوانان با میزان تدین آنان رابطه معنادار و معکوسی دارد.

ب) فرضیه تئوریک: جوانان با پایگاه اجتماعی متوسط در مقایسه با جوانان با پایگاه اجتماعی پایین و بالای جامعه تدین ضعیف‌تری دارند.

۱. سی. رایت ملیز، در کتاب خود، یقه سفیدها را از طبقه متوسط جدید به‌شمار می‌آورد.

توضیح: گفتنی است که فرضیه فوق براساس نتایج تحقیقات تورستین بوند وبلن است (که در چارچوب نظری مقاله حاضر مطرح شده است)، مبنی بر اینکه طبقات متوسط از طبقات بالا و پایین جامعه تدین ضعیف تری دارند. بنابراین فرضیه تئوریک فوق مبنای نظری دارد.

روش شناسی تحقیق

روش تحقیق: روش تحقیق، توصیفی و از نوع پیمایشی است.

جامعه آماری مورد مطالعه: جامعه آماری مورد مطالعه در این تحقیق، جوانان شهرستان جویبار هستند که براساس سن، جنسیت و محل سکونت (شهری/روستایی) مشتمل بر ۱۸۳۲۵ نفر بوده‌اند، که در جدول ذیل شرح مفصل آن آمده است. طبق تعریف سازمان ملی جوانان، رده سنی بین ۱۵ الی ۲۹ جوان محسوب می‌شوند.

جدول ۱: آمار تعداد جوانان شهرستان جویبار، قبل از انتخابات ۱۳۸۴.

برحسب جنس، سن و محل سکونت

محل سکونت	شهر		روستا		جمع
	مرد	زن	مرد	زن	
جنس سن					
۱۵-۲۹	۱۴۷۹	۱۵۱۷	۲۲۸۱	۲۳۶۱	۷۶۳۸
۲۰-۲۴	۸۲۲	۱۰۶۹	۱۵۲۴	۱۸۴۱	۵۲۵۶
۲۵-۲۹	۹۹۲	۱۰۷۷	۱۶۶۱	۱۷۰۱	۵۴۳۱
جمع	۳۲۹۳	۳۶۶۳	۵۴۶۶	۵۹۰۳	۱۸۳۲۵

جمعیت ۱۵-۲۹ ساله در جدول فوق، در سال ۱۳۸۴ براساس سرشماری سال ۱۳۷۵ در شهرستان جویبار (با توجه به تقسیمات کشوری در سال ۱۳۸۰) به دست آمده است.

شهرستان جویبار از جنوب با شهرستان قائم‌شهر، از شمال با دریای خزر، از مشرق با شهرستان ساری و از مغرب با شهرستان‌های بابلسر و بابل هم‌مرز است.

حجم نمونه^۱ و روش نمونه‌گیری^۲

$$n = \frac{t^2 \cdot p \cdot q}{d^2} \quad p = 0/5$$

$$n = \frac{1 + \frac{1}{N} \left[\frac{t^2 \cdot p \cdot q}{d^2} - 1 \right]}{1} \quad q = 0/5$$

$$\frac{3/8416 * 0/25}{0/0025} \quad t = 1/96$$

$$= 376 \quad d = 0/05$$

$$1 + \frac{1}{18325} \left[\frac{384/16 - 1}{1} \right]$$

N = ۱۸۳۲۵ تعداد جامعه آماری
n = ۳۷۶ تعداد حجم نمونه

متناسب با اطلاعاتی که از جمعیت آماری ما براساس سن، جنسیت و شهری یا روستایی بودن در دسترس بود، روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای انتخاب شده است. نمونه‌گیری سهمیه‌ای^۳، یکی دیگر از تکنیک‌های غیراحتمالی رایج است که هدف آن عرضه نمونه، بدون انتخاب تصادفی افراد است (دواس، ۱۳۷۶: ۸۵). نمونه نهایی معرف خصوصیتی نظیر سن، جنسیت و محل سکونت است، که محقق براساس آنان انتخاب کرده است. بنابراین، براساس فرمول کوکران، از تعداد ۱۸۳۲۵ نفر از جوانان شهرستان جویبار، ۳۷۶ نفر انتخاب شدند.

1. Sample size
2. Sampling Method
3. Quota sampling

اعتبار^۱ و روایی^۲ ابزار

سنجه معتبر، همان موضوع موردنظر ما را می‌سنجد. فی الواقع اعتبار یا فقدان اعتبار به خود سنجه مربوط نمی‌شود، بلکه به کاربرد آن برای سنجش موضوع مورد بررسی برمی‌گردد. در مرحله اول، از میان چهار نوع اعتبار (معیار، محتوا، سازه و صوری)، اعتبار صوری برای ابزار پرسش‌نامه انتخاب شده است. «منظور از اعتبار صوری، میزان توافق متخصصان یک امر در رابطه با یک شاخص یا معیار» (ساروخانی، ۱۳۸۱: ۲۸۷). در این تحقیق، پس از تهیه پرسش‌نامه، برای کسب اعتبار صوری از مظهر اساتید و صاحب‌نظران دین و جامعه‌شناسی دین و برخی از دانشجویان مطلع در این زمینه استفاده شده، که نظرات آنان بسیار مفید بوده است. در مرحله دوم، برای تعیین روایی ابزار مقیاس و شاخص‌های نهایی آزمون، کل داده‌ها را وارد تحلیل عاملی کرده‌ایم.

تحلیل عاملی، نامی عمومی برای برخی از روش‌های آماری چند متغیره است که هدف اصلی آن خلاصه کردن داده‌هاست. این روش، همبستگی درونی تعداد زیادی از متغیرها را بررسی می‌کند و در نهایت، آنها را در قالب عامل‌های محدودی دسته‌بندی و تبیین می‌کند. برای مشخص کردن ابعاد تدین و گویه‌های آن، از تحلیل عامل اکتشافی^۳ استفاده شده است و البته قبل از استفاده از این نوع تحلیل، قابلیت و شایستگی آن با اجرای آزمون‌هایی چون KMO^۴ و BTS^۵ ارزیابی شد. نتایج هر آزمون مبین این واقعیت بود که اولاً، کاربرد تحلیل عاملی مطلوب است و ثانیاً، ماتریس همبستگی بین

1. Validity

2. Reliability

3. Exploratory Factor Analysis

۴. روش‌های دیگری که محقق از طریق آنها نیز می‌تواند تشخیص دهد داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب هستند. از جمله این روش‌ها، آزمون KMO (Kaiser-Meyer-Olkin Measuer) است که مقدار آن همواره بین ۰ و ۱ در نوسان است. در صورتی که مقدار KMO کمتر از ۰/۵۰ باشد، داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب نخواهند بود و اگر مقدار آن بین ۰/۵۰ تا ۰/۶۹ درصد باشد می‌توان با احتیاط بیشتر به تحلیل عاملی پرداخت. اما در صورتی که مقدار آن بزرگتر از ۰/۷۰ باشد، همبستگی‌های موجود در بین داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب خواهد بود (دواس، ۱۳۷۶: ۲۵۶).

۵. برای اطمینان از مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی، مبنی بر اینکه ماتریس همبستگی‌هایی که پایه تحلیل عاملی قرار می‌گیرد در جامعه برابر یا صفر نیست، باید از آزمون بارتلت (Bartlett's Test of Sphericity) استفاده کرد.

متغیرها، ماتریس واحدی نیست. نتایج این آزمون در جدول ۲ آمده است. تحلیل عاملی گویه‌های ابعاد تدین، نشان‌دهنده این واقعیت است که تدین اندازه‌گیری شده، سازه‌ای پنج بعدی است که در آن، بعد «آگاهی دینی» با هشت گویه نخست ذیل یک عامل، بعد «گرایش دینی» با شش گویه، بعد «مناسک دینی» با چهار گویه، بعد «پیامد دینی طبقات اجتماعی» با چهار گویه و بعد «تجربه دینی» با چهار گویه عامل پنجم منظور شده است.

ضریب روایی مقیاس^۱ (مقدار آلفا) عوامل و ابعاد تدین محاسبه شده در جدول ۲، نشانگر روایی مناسب در تشکیل مقیاس مذکور است. آلفای کرونباخ، یکی از متداول‌ترین روش‌های اندازه‌گیری سنجش روایی مقیاس‌هاست که براساس سازگاری درونی گویه‌های مقیاس شکل می‌گیرد. «مقدار عددی آلفا در واقع پایداری درونی گویه‌های یک مقیاس یا یک وسیله اندازه‌گیری را نشان می‌دهد. مقدار عددی آلفا معمولاً برحسب ویژگی‌هایی چون شیوه نمونه‌گیری، تعداد نمونه‌ها، تعداد گویه‌ها و کیفیت پرسش‌ها صورت می‌گیرد. مقدار آلفای بالای ۷۵ درصد بر روایی بالا، بین ۴۵ تا ۷۵ درصد بر روایی متوسط و پایین‌تر از ۴۵ درصد بر روایی کم دلالت می‌کند» (مرجایی، ۱۳۸۰: ۴۵). نتایج حاصله درخصوص مقیاس ابعاد تدین نشانگر این است که گویه‌های مورد نظر در جدول ۲، تا حد قابل قبولی توانسته‌اند میزان تدین را در پاسخ‌گویان اندازه‌گیری کنند.

تعریف نظری تدین (متغیر تابع)

طی دو دهه ۵۰ و ۶۰، گلاک در تلاش برای فهم و تبیین دین در امریکا، بحث ابعاد التزام دینی یا تدین را مطرح کرد. وی این بحث را در سال ۱۹۶۲ گسترش داد و با همکاری استارک در سال ۱۹۶۵ به شرح و بسط آن پرداخت. هدف اصلی آنها از طرح این مباحث، عموماً درک شیوه‌هایی بود که مردم با توسل به آن خود را مذهبی تلقی

می کردند. به نظر گلاک و استارک، همه ادیان جهانی به رغم آنکه در جزئیات، بسیار متفاوت اند، دارای حوزه‌هایی کلی هستند که تدین در آن حوزه‌ها جلوه‌گر می‌شود. حوزه‌هایی که می‌توان آنها را به مثابه ابعاد اصلی تدین در نظر گرفت (سراجزاده و توکلی، ۱۳۸۰: ۱۶۴). به عبارت دیگر، دین را نمی‌توان صرفاً به یک سلسله آداب و اعمال و یا تعدادی عقیده دینی، محدود ساخت. چارلز گلاک، در سال ۱۹۶۲ م، برای دین‌گرایی (دین‌باوری)، پنج بعد مشخص کرد: بعد تجربی^۱ (زندگی روحانی و معنوی، هر تجربه‌ای که عملاً یک تجربه دینی خوانده شود)؛ بعد آیین‌گرایانه^۲ و یا مبتنی بر آیین دینی (یعنی اعمالی که در قالب دین انجام می‌شوند، آداب و وظایف دینی)؛ بعد ایدئولوژیک^۳ (که بیشتر بر اعتقادات دینی متکی است تا به عواطف و احساسات)؛ بعد عقلانی^۴ (شناخت اصول جزئی و متون مقدس ادیان)؛ و بالاخره بعد تبعی و یا پیامدی^۵ (یعنی همان پیامدها و تبعات تجربیات، اعمال و اعتقادات دینی افراد در همه زمینه‌های زندگی) (پل ویلم، ۱۳۷۷: ۸۱-۸۰). استاد علامه جعفری در ارتباط با این ابعاد چندگانه تدین، اظهار می‌کند: «به نظر می‌رسد که این تقسیم‌بندی جنبه‌های دین‌گرایی یکی از عالی‌ترین تقسیم‌بندی‌ها در این زمینه است و لذا توجه به آن برای محققان ضرورت درجه اول دارد. بدون این تقسیم‌بندی، جامعه‌شناسی دین قطعاً ناقص خواهد بود».

سنجش و اندازه‌گیری میزان تدین و ابعاد آن

[تعریف عملیاتی ابعاد تدین (متغیر تابع)]

به منظور غنی‌تر ساختن نتایج تحقیق و تکوین نوعی سنخ‌شناسی ابعاد تدین، داده‌های تحقیق براساس ابعاد پنج‌گانه مدل گلاک و استارک، وارد تحلیل عاملی شد؛

1. Experimental
2. Ritualistic
3. Ideological
4. Intellectual
5. Consequential

سپس با روش چرخش واریماکس، ۵ عامل با مقدار ویژه^۱، درصد واریانس^۲ و درصد تجمعی داده‌های تحقیق استخراج شده است. ذیل این عامل‌ها در جداول صفحات بعدی با عنوان نتایج آزمون تحلیل عاملی آمده است.

روش استخراج: تحلیل مؤلفه‌های اصلی:	
KMO. - (آزمون نمونه‌گیری مناسب کایزر - می‌بر - آلکین)	0/77
BTS - (آزمون بارتلت)	2828
Sig. - (سطح معناداری)	

عامل‌ها	جدول مجموع بارهای عاملی چرخیده شده		
	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد تجمعی
۱	۲/۷۸	۸/۷۱	۸/۷۱
۲	۲/۷۸	۸/۷	۱۷/۴۱
۳	۲/۴۶	۷/۶۸	۲۵/۰۹
۴	۲/۰۶	۶/۴۴	۳۱/۵۳
۵	۱/۷۴	۵/۴۴	۳۶/۹۷

عامل اول بر «آگاهی دینی» دلالت دارد

بعد آگاهی یا دانش دینی^۳، حداقل آگاهی فرد مؤمن از دین مورد قبول خویش است، اعم از اصول و فروع دین، سنت‌ها، تاریخ و سایر امور دینی که برای ترغیب فرد

۱. معیار مقدار ویژه: در تحلیل مؤلفه‌های اصلی فقط عامل‌هایی که مقدار ویژه (Eigenvalue criterion) آنها بیشتر از ۱ باشد، عامل‌های معنی‌دار در نظر گرفته می‌شود و کلیه عامل‌هایی که مقدار ویژه آنها کمتر از ۱ است از نظر آماری معنی‌دار نیستند و از تحلیل کنار گذاشته می‌شوند (کلاتری، ۱۳۸۲: ۳۰۴).

۲. معیار درصد واریانس: معیار درصد واریانس که عامل‌ها تبیین می‌کنند نیز ضابطه دیگری برای تعیین تعداد عامل‌هاست. عامل‌هایی که درصد واریانس آنها زیر ۵ باشد از تحلیل کنار گذاشته می‌شوند.

به اجرای اعمال دینی ضروری است (طالبان، ۱۳۸۰: ۱۱). این مفهوم از هشت گویه (به ترتیب از ۱ تا ۸) اندازه‌گیری شده است. مقدار ویژه برای این عامل $2/78$ ، مقدار واریانس تبیین شده $8/71$ و ضریب روایی مقیاس $0/72$ است، که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در اندازه‌گیری آگاهی دینی دلالت دارد. گویه‌هایی که در این متغیر بررسی شدند عبارت‌اند از: نام مادر امام زمان، نام سوره دو بسم‌الله و نام سوره بدون بسم‌الله، حدیث معروف ثقلین، نماز آیات، اولین سوره نازل شده بر پیامبر اسلام، نام برادر و وزیر حضرت موسی و نام سوره محتوی آیه فی‌أی آلاء ربکما تکذبان. آنهایی که به این گویه‌ها، غلط و بی‌پاسخ جواب دادند، کد صفر (۰) و آنهایی که به این گویه‌ها پاسخ درست دادند، کد یک (۱) گرفتند.

عامل دوم بر «گرایش دینی» دلالت دارد

گلاک و استارک معتقدند که بعد آگاهی دینی، معرف مناسبی برای سنجش میزان تدین فرد نیست، مگر اینکه گرایش‌های فرد را در سایر ابعاد دینی در نظر بگیریم (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰: ۱۶۵). بنابراین، می‌توان گرایش افراد به حوزه‌های اعتقاد، اعمال و عواطف دینی را «گرایش دینی» نامید. این مفهوم از شش گویه (به ترتیب از ۹ تا ۱۴) اندازه‌گیری شده است. مقدار ویژه برای این عامل $2/78$ و مقدار واریانس تبیین شده $8/7$ درصد و ضریب روایی (مقدار آلفای) این مقیاس $0/72$ است، که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در اندازه‌گیری گرایش دینی دلالت دارد. گرایش افراد به اعمال دینی، نظیر روزه گرفتن، نماز خواندن، تلاوت آیات قرآن و دعاها گرایش به باورهای دینی، نظیر زمانه فرق کرده است، پس بسیاری از دستورات دین هم باید عوض شوند؛ و گرایش به عاطفه دینی، پاک بودن قلب آدمی بدون اجرای اعمال و واجبات دینی، را گویه‌های گرایش دینی در نظر گرفتیم. گویه‌های شماره (۹)، (۱۰) و (۱۴)، به کاملاً

مخالفام = ۱؛ مخالفام = ۲؛ نمی دانم، احتمالاً مخالفام = ۳؛ نمی دانم، احتمالاً موافقام = ۴؛ موافقام = ۵ و کاملاً موافقام = ۶ کدگذاری شده است.

عامل سوم بر «مناسک دینی» دلالت دارد

شعائر یا مناسک دینی عبارت است از آداب و رسوم معین یا رفتارهای نمونه‌ای در میان معتقدان هر دین، یا به‌طور کلی مراسمی که هر دین از پیروان خود انتظار دارد که آنها را به‌جا آورند (طالبان، ۱۳۸۰: ۱۱). این مفهوم از چهار گویه (به‌ترتیب از ۱۵ تا ۱۸) اندازه‌گیری شده است. مقدار ویژه برای این عامل ۲/۴۶ و مقدار واریانس تبیین شده ۷/۶۹ درصد و ضریب روایی مقیاس ۰/۷۱ است، که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در اندازه‌گیری مناسک دینی دلالت دارد. مناسک دینی شامل رفتن به نماز جماعت، زیارت امامزاده، مجالس سخنرانی دینی و رفتن به قبرستان برای قرائت فاتحه بوده است. این گویه‌ها با طیف پنج قسمتی، اصلاً انجام نمی‌دهم = ۱؛ سالیانه = ۲؛ ماهیانه = ۳؛ هفتگی = ۴ و هرروز = ۵، کدگذاری شده است.

عامل چهارم بر «توجیه دینی طبقات اجتماعی» دلالت دارد

مفهوم پیامد دینی طبقات اجتماعی اشاره به پی‌آمد و آثار دین دارد که شکاف طبقاتی در جامعه را توجیه و با نابرابری‌ها در جامعه منفعلانه مقابله می‌کند. این عامل دینی، در چارچوب مفهومی گلاک و استارک، در بعد پیامد دینی جای می‌گیرد.

مفهوم پیامد دینی طبقات اجتماعی، از چهار گویه (به‌ترتیب از ۲۳ تا ۲۶) ساخته شده است. مقدار ویژه برای این عامل ۲/۰۶ و مقدار واریانس تبیین شده ۶/۴۵ درصد و ضریب روایی این مقیاس ۰/۶۷ است، که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها

در پیامد دینی طبقات اجتماعی دلالت دارد. گویه‌های این مفهوم، ثروت حق ثروتمندان، پاداش دادن فقرا در روز آخرت، حکمت خدا و ثروتمند شدن ثروتمندان و متوسل شدن به استخاره در تعارضات پیش آمده در زندگی را شامل می‌شود. این گویه‌ها با طیف شش قسمتی کاملاً موافق‌ام = ۱؛ مخالف‌ام = ۲؛ نمی‌دانم، احتمالاً مخالف‌ام = ۳؛ نمی‌دانم، احتمالاً موافق‌ام = ۴؛ موافق‌ام = ۵ و کاملاً موافق‌ام = ۶، کدگذاری شده است.

عامل پنجم بر «تجربه دینی» دلالت دارد

تجربه دینی، تجربه‌ای است که به‌نظر تجربه‌کننده، تبیین‌های طبیعی برای توضیح آن کافی نیست و ناگزیر برای تبیین آن باید به موجودی مافوق طبیعی متوسل شد، که حیات آن تجربه به آن وابسته است (محمودی، ۱۳۸۰: ۱۵۰). به عبارت دیگر بعد تجربی دین، موقعیت‌های برتری است که فرد در آنها خود را با نوعی شعور برتر رویاروی می‌بیند (طالبان، ۱۳۸۰: ۱۱).

این مفهوم از چهار گویه (به ترتیب از ۲۷ تا ۲۹) تشکیل شده است. مقدار ویژه برای این عامل ۱/۷۵ و مقدار واریانس تبیین شده ۵/۴۵ درصد و ضریب روایی این مقیاس ۰/۶۵ است که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در اندازه‌گیری تجربه دینی دلالت دارد. گویه‌های تجربه دینی، شامل خواب دیدن پیامبر و ائمه، خواب و نزدیک شدن به مرقد امامان، احساس معنویت عمیق و توسل به ائمه و نجات از خطر است. این چهار گویه با طیف پنج قسمتی اصلاً = ۱؛ یک‌بار = ۲؛ دو بار = ۳؛ سه بار = ۴؛ چهار بار و بیشتر = ۵، نام‌گذاری و کدگذاری شده است.

جدول ۲: نتایج آزمون تحلیل عاملی گویه‌ها و ابعاد تدین و آزمون روایی مقیاس‌ها

عواملها	گویه‌ها	بارهای عاملی گویه‌ها	درصد واریانس تبیین شده	مقدار ویژه عامل	(مقدار آلفا) ضریب روایی	نمونه آزمون شده	تعداد گویه
عامل اول: آگاهی دینی	۱. نام مادر امام زمان (عج) چه بود؟	۰/۶۹	۸۷/۱	۲/۷۸	۰/۷۲	۳۷۴	۸
	۲. کدام سوره قرآن مجید، دو بسم الله الرحمن الرحیم دارد؟	۰/۶۶					
	۳. کدام سوره قرآن با بسم الله الرحمن الرحیم شروع نمی‌شود؟	۰/۶۰					
	۴. حدیث معروف ثعلین از چه کسی نقل شده است؟	۰/۵۷					
	۵. نماز آیات چند رکعت است؟	۰/۵۲					
	۶. اولین سوره‌ای که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شد، چه نام داشت؟	۰/۵۰					
	۷. نام برادر و وزیر حضرت موسی (ع) چه بود؟	۰/۵۰					
	۸. در کدام سوره قرآن، آیه «فبأی آلام یزکما تکذبان» تکرار می‌شود؟	۰/۴۱					
عامل دوم: گرایش دینی	۹. نماز خواندن و روزه گرفتن و نظایر اینها تأثیر چندانی در کمال آدمی ندارد، بلکه مهم این است که قلب آدمی پاک باشد.	۰/۷۳	۸/۷	۲/۷۸	۰/۷۲	۳۶۹	۶
	۱۰. دین با مسائل زندگی روزمره فاصله زیادی دارد؟	۰/۶۷					
	۱۱. چگونه نماز می‌خوانید؟	۰/۶۱					
	۱۲. چگونه روزه می‌گیرید؟	۰/۵۸					
	۱۳. هر چند وقت آیات قرآن و دعاها را تلاوت می‌کنید؟	۰/۵۰					
	۱۴. چون زمانه فرق کرده است، بسیاری از دستورات دین هم باید عوض شوند.	۰/۴۴					

ادامه جدول ۲:

نتایج آزمون تحلیل عاملی گویه‌ها و ابعاد تدین و آزمون روایی مقیاس‌ها

تعداد گویه	نمونه آزمون‌شده	مقدار آلفا (ضریب روایی)	مقدار ویژه عامل	درصد واریانس تبیین شده	بارهای عاملی گویه‌ها	گویه‌ها	عامل‌ها
۴	۳۷۴	۰/۷۱	۲/۴۶	۷/۶۹	۰/۷۴	۱۵. رفتن به نماز جماعت	عامل سوم: مناسک دینی
					۰/۷۲	۱۶. رفتن به زیارت امامزاده‌ها	
					۰/۶۹	۱۷. رفتن به مجالس سخنرانی دینی	
					۰/۶۵	۱۸. رفتن به قبرستان برای قرائت فاتحه	
۴	۳۷۲	۰/۶۷	۲/۰۶	۶/۴۵	۰/۷۴	۲۳. اگر بعضی‌ها ثروتمند شوند، این حق آنان است، زیرا لطف الهی شامل حالشان شده است.	عامل چهارم: پیامد دینی طبقات اجتماعی
					۰/۶۳	۲۴. خداوند عده‌ای را در فقر نگه می‌دارد تا در آخرت به آنان پاداش اخروی دهد.	
					۰/۵۶	۲۵. انسان به حکمت الهی آگاهی ندارد، قطعاً حکمتی هست که خدا به بعضی‌ها ثروت بیشتری داده است.	
					۰/۵۴	۲۶. فقرا بیش از ثروتمندان برای حل تعارضات پیش آمده در زندگی به استخاره متوسل می‌شوند.	
۴	۳۷۴	۰/۶۵	۱/۷۵	۵/۴۵	۰/۷۶	۲۷. چندبار پیامبر یا ائمه را در خواب دیده‌اید؟	عامل پنجم: تجربه دینی
					۰/۷۴	۲۸. چندبار در خواب به مرقد امامان نزدیک شده‌اید؟	
					۰/۴۵	۲۹. چندبار با توسل به ائمه از خطر نجات یافته‌اید و یا حاجت‌تان برآورده شده است؟	
					۰/۳۶	۳۰. وقتی به مرقد امامان نزدیک می‌شوید، تا چه اندازه احساس معنویت عمیق به شما دست می‌دهد؟	

میزان تدین جوانان

میزان تدین جوانان را در ۶ عامل ترکیبی مذکور سنجیده‌اند. بنابراین از ترکیب ۶ عامل یا بعد تدین [(۱. آگاهی دینی)، (۲. گرایش دینی)، (۳. مناسک دینی)، (۴. عمق باور دینی)، (۵. پیامد دینی طبقات اجتماعی)، (۶. تجربه دینی)] میزان تدین جوانان تعیین می‌شود. از آنجاکه هرکدام از ابعاد بالا، براساس میانگین به‌دست آمده برای هر فرد، به‌صورت فاصله‌ای در نظر گرفته شد، میزان تدین به‌صورت ترتیبی در سه سطح [زیر ۳/۰۳، میزان تدین پایین)، (از ۳/۰۴ تا ۳/۴۰، میزان تدین متوسط) و (از ۳/۴۱ به بالا، میزان تدین بالا)] به‌صورت Recode در محیط Syntax به اجرا درآمده است. روایی مقیاس تدین بر اساس ترکیب ابعاد تدین فوق، نشان می‌دهد که مقدار روایی (مقدار آلفا) تدین ترکیب شده ۰/۸۰۲۶ است.

نقد و بررسی ابعاد تدین گلاک و استارک براساس نتایج تحلیل

عاملی

همان‌طور که قبلاً توضیح دادیم، گویه‌های تدین بر پایه ابعاد پنج‌گانه تدین گلاک و استارک ساخته شد و ما برای اطمینان از اینکه گویه‌هایی که براساس مدل گلاک و استارک ساخته‌ایم، میزان تدین و ابعاد آن را می‌سنجد، داده‌ها را وارد تحلیل عاملی کردیم. پس از تحلیل عاملی گویه‌ها، نتایج نشان داد که براساس مدل پنج‌گانه گلاک و استارک، سه عامل یا بعد قابل تصور است: «آگاهی دینی» (در عامل اول)، «مناسک دینی» (در عامل سوم)، و «تجربه دینی» (در عامل پنجم) تأیید شد؛ همچنین پی‌آمد دینی طبقات اجتماعی با عنوان «پیامد دینی» در عامل چهارم گلاک و استارک در نظر گرفته شد. عامل باور دینی، بنا به دلایل گویه‌های غیرمعتبر، از تحلیل عاملی حذف شد ولی عامل دیگری با عنوان «گرایش دینی» (در عامل دوم) در تحلیل عاملی کشف شد که گلاک و استارک به آن اشاره نکرده بودند.

تعریف نظری و عملیاتی پایگاه اجتماعی^۱ (متغیر مستقل)

سنجه‌های منزلت اجتماعی - اقتصادی، همچون تحصیلات، شغل و درآمد، علاوه بر سهولت گردآوری، از جنبه پایایی قابل قبول هستند (لیپست، ۱۳۸۱: ۹۶).

در تعریف عملیاتی پایگاه اجتماعی، درباره شغل و سواد والدین پاسخگویان سؤال شده است. شغل پدر و مادرشان از ۱ تا ۵، بر اساس تحقیق خانم شهلا کاظمی پور (در نامه علوم اجتماعی، شماره ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۸)، با عنوان الگویی در تعیین پایگاه اجتماعی - اقتصادی پاسخگویان نمره‌گذاری شده است. به افراد غیرشاغل، کد صفر (۰)؛ به افرادی با مشاغل پایگاه اجتماعی پایین، کد (۱)؛ و به افرادی با پایگاه شغلی بسیار بالا، کد (۵) داده شده است. سطح سواد والدین نیز به این صورت: بی سواد = ۱؛ ابتدایی = ۲؛ راهنمایی = ۳؛ دبیرستان و دیپلم = ۴؛ فوق دیپلم = ۵؛ لیسانس = ۶ و فوق لیسانس = ۷، کدگذاری شده است. از سطح درآمد والدین نیز به صورت فاصله‌ای اطلاعات گرفتیم. علاوه بر سه مورد فوق، عامل سرمایه منقول، شامل داشتن تیلر، تراکتور و کمباین، اتومبیل شخصی، موبایل، ماهواره، کامپیوتر، که قابل نقل و انتقال هستند، منظور شده است و برای داشتن هر یک از آنها کد ۱ و نداشتن آنها کد ۰ داده شده است. همچنین علاوه بر سرمایه منقول، سرمایه غیرمنقول شامل داشتن زمین‌های زراعی (باغ‌داری و زمین‌های دیمی و آبی) به خوبی محاسبه شده است که به دلیل پایین آوردن سطح روایی پایگاه اجتماعی، از اجزای پایگاه اجتماعی حذف شده‌اند. از میان ۳۷۶ نفر، ۳۵۸ نفر به پایگاه اجتماعی پاسخ کامل داده‌اند، که مقدار آلفای آن $0/72$ شده است. سواد والدین به صورت: (۱=۱)، (۲=۲)، (۳=۳)، (۴=۴)، (۵=۵) و (۶=۶ الی ۶) Recode شده است. درآمد والدین به صورت: (۱=۱ زیر ۱۳۶ هزار تومان)، (۲=۲ الی ۱۳۷ هزار تومان)، (۳=۳ الی ۲۲۹ هزار تومان)، (۴=۴ الی ۳۲۱ هزار تومان) و (۵=۵ الی ۴۱۳ هزار تومان)، (۶=۶ الی ۵۰۴ هزار تومان) و (۷=۷ الی ۵۰۵ هزار تومان) به بالا) Recode شده است. سرمایه منقول نیز به صورت: (۰=۰)، (۱=۱)، (۲=۲)، (۳=۳)،

(۴=۴) و (۵=۷ الی ۵) Recode شده است. شغل والدین نیز به صورت: (غیرشاغل = ۰)، (پایگاه شغلی بسیار پایین = ۱)، (پایگاه شغلی پایین = ۲)، (پایگاه شغلی متوسط = ۳)، (پایگاه شغلی بالا = ۴) و (پایگاه شغلی بسیار بالا = ۵) بدون انجام Recode. با سایر مقوله‌ها هم اندازه شده است. بنابراین، سرمایه منقول، سواد والدین و درآمد خانواده به صورت Recode با پایگاه شغلی والدین، بدون انجام Recode. با همدیگر ترکیب (Compute) شده است؛ سپس جمع اینها به سه قسمت پایگاه اجتماعی، به صورت: (پایگاه پایین = ۱۱ الی ۴)، (پایگاه متوسط = ۲۰ الی ۱۲) و (پایگاه بالا = ۲۱ به بالا)، Recode شده است. بنابراین مفهوم جایگاه پایگاه اجتماعی هر فرد را در یکی از سه سطح پایین، متوسط و بالا در محیط Syntax به صورت ترتیبی اجرا کردیم.

توصیف و تبیین داده‌ها

جداول توصیفی میزان تدین جوانان و ابعاد آن شامل آگاهی دینی، گرایش دینی، مناسک دینی و تجربه دینی از یکسو و از سوی دیگر میزان پایگاه اجتماعی جوانان، در زیر آمده است.

جدول ۳: جدول توزیع فراوانی پاسخگویان برحسب میزان دین‌داری جوانان و ابعاد آن.

درصد فراوانی				فراوانی				میزان تدین جوانان و ابعاد آن
جمع	بالا	متوسط	پایین	جمع	بالا	متوسط	پایین	
۱۰۰	۷۷/۸	۱۵/۲	۷	۳۶۹	۲۸۷	۵۶	۲۶	میزان آگاهی دینی
۱۰۰	۴۹/۹	۴۳/۴	۶/۸	۳۶۹	۱۸۴	۱۶۰	۲۵	میزان گرایش دینی
۱۰۰	۲۰/۶	۵۸/۶	۲۰/۹	۳۷۶	۷۷	۲۱۹	۷۸	میزان مناسک دینی
۱۰۰	۶۳/۳	۵۱/۳	۱۲/۴	۳۷۲	۱۳۵	۱۹۱	۴۶	میزان پیامد دینی طبقات اجتماعی
۱۰۰	۱۱/۳	۶۲/۱	۲۶/۶	۳۴۶	۳۹	۲۱۵	۹۲	میزان تجربه دینی
۱۰۰	۸/۸	۸۶/۲	۵	۳۶۳	۳۲	۳۱۳	۱۸	میزان تدین
۱۰۰	۸/۷	۵۱/۱	۴۰/۲	۳۵۸	۳۱	۱۸۳	۱۴۴	پایگاه اجتماعی خانواده

شاخص‌های آگاهی دینی، شامل اطلاعاتی در باب سوره‌های قرآن، حدیث و... است که بیشترین پاسخگویان جوان، آگاهی دینی بالایی (۷۷/۸ درصد) داشتند و کمترین درصد فراوانی (۷ درصد) به پاسخگویی اختصاص داشت که آگاهی دینی پایینی داشتند. در ضمن ۱۵/۲ درصد افراد آگاهی دینی‌شان در حد متوسط بود. بنابراین برخلاف ایده عمومی، جوانان شهرستان جویبار آگاهی دینی بالایی دارند، زیرا آنان در اکثر مواقع و اوقات فراغت به مجالس سخنرانی دینی روحانیون می‌روند و در مسائل دینی به رساله رجوع می‌کنند.

گرایش دینی، شامل تمایل به اعمال دینی، باورها و... است. با توجه به جدول فوق، بیشترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویی است که گرایش دینی بالایی (۴۹/۹ درصد) دارند؛ و کمترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویی است که گرایش دینی پایینی (۶/۸ درصد) دارند. در ضمن ۴۳/۴ درصد گرایش دینی متوسطی دارند.

مناسک دینی در جدول فوق، شامل رفتن به نماز جماعت، رفتن به مجالس سخنرانی دینی، زیارت امامزاده و رفتن به قبرستان برای قرائت فاتحه بوده است. با توجه به جدول فوق، بیشترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویی است که مناسک دینی‌شان (۵۸/۶ درصد) در حد متوسط است؛ و تقریباً حدود ۲۰ درصد پاسخگویان، مناسک دینی پایین و ۲۰ درصد پاسخگویان، مناسک دینی بالایی دارند.

پیامد دینی طبقات اجتماعی اشاره به گویه‌هایی دارد که بر مشروعیت‌بخشی به رفاه اجتماعی طبقات بالا و توجیه ناکامی‌های طبقات اجتماعی پایین جامعه دلالت دارد. با توجه به جدول فوق، بیشترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویی است که به پیامد دینی طبقات اجتماعی (۵۱/۳ درصد) در حد متوسط پاسخ داده‌اند؛ و کمترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویی است که توجیه دینی آنان در حد پایین و ۱۲/۴ درصد است. به علاوه، ۳۶/۳ درصد پیامد دینی طبقات اجتماعی جوانان در حد بالا بوده است.

در تجربه دینی که شامل خواب پیامبر و ائمه، مرقد امامان و احساس معنویت عمیق است، با توجه به جدول فوق، بیشترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویانی است که تجربه دینی آنان (۶۲/۱ درصد) در حد متوسط است؛ ولی کمترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویانی است که تجربه دینی آنان در حد بالا (۱۱/۳ درصد) است. درضمن حدود ۲۶/۶ درصد تجربه دینی جوانان در حد پایین است.

میزان تدین جوانان، شامل ترکیبی از آگاهی دینی، گرایش دینی، مناسک دینی و تجربه دینی است. جدول فوق نشان می‌دهد که بیشترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویانی است که تدین آنان در حد متوسط (۸۶/۲ درصد) است؛ و کمترین درصد فراوانی مربوط به پاسخگویانی است که تدین آنان در سطح پایین (۵ درصد) و بالا (۸/۸ درصد) است. بنابراین اکثریت جوانان از حد متوسط تدین برخوردارند.

پایگاه اجتماعی خانواده پاسخگویان، شامل متغیرهایی مثل پایگاه تحصیلات والدین، پایگاه شغلی والدین، پایگاه درآمد والدین و پایگاه سرمایه منقول بوده است که مجموع متغیرهای فوق، پایگاه اجتماعی خانواده جوانان شهرستان جویبار را در جدول زیر نشان می‌دهد. با توجه به جدول فوق، از مجموع ۳۵۸ نفر، جوانان با پایگاه اجتماعی متوسط با بیشترین فراوانی، ۱۸۳ نفر (۵۱/۱ درصد)؛ و جوانان با پایگاه اجتماعی بالا با کمترین فراوانی، ۳۱ نفر (۸/۷ درصد) بوده است. درضمن جوانان با پایگاه اجتماعی پایین، ۱۴۴ فراوانی (۴۰/۲ درصد)، از مجموع ۳۵۸ نفر را در خود جای داده است. به‌طور کلی، تقریباً ۹۰ درصد جوانان در پایگاه اجتماعی پایین و متوسط جامعه و ۱۰ درصد در پایگاه اجتماعی بالای جامعه قرار گرفتند.

بنابراین جوانان شهرستان جویبار از آگاهی دینی و گرایش دینی بالایی برخوردارند و میزان رفتار دینی، تجربه دینی و به‌طور کلی، تدین آنان در حد متوسطی قرار دارد. ۹۱/۳ درصد از جوانان شهرستان جویبار در پایگاه اجتماعی پایین و متوسط هستند و فقط ۹ درصد آنان در پایگاه اجتماعی بالا قرار دارند.

تبیین فرضیات تحقیق

تحقیق حاضر بر دو فرضیه کلی (حدسی عالمانه) و فرضیه تئوریک (مبنای نظری) استوار است که در زیر به آن می‌پردازیم.

۱. فرضیه کلی: «پایگاه اجتماعی» جوانان و «میزان تدین» آنان، همبستگی معنادار و معکوسی دارد.

جدول ۴: رابطه بین پایگاه اجتماعی خانواده جوانان و تدین آنان.

سطح معناداری	میزان همبستگی	تعداد نمونه‌ها	آزمون‌های همبستگی
۰/۰۰۰	-۰/۲۱۸	۳۶۴	R پیرسون (فاصله‌ای با فاصله‌ای)

محاسبه ضریب همبستگی پیرسون $R = -0/218$ و ضریب تعیین $R^2 = 0/047$ با اطمینان ۹۹ درصد نشان می‌دهد که همبستگی آنان معنادار و مستقیم است و شدت رابطه آنها بسیار ضعیف ارزیابی می‌شود؛ به این معنا با افزایش و صعود در پایگاه اجتماعی جوانان، ما شاهد کاهش میزان تدین جوانان هستیم. بنابراین فرضیه صفر تأیید نمی‌شود و می‌توان اظهار داشت که همبستگی پایگاه اجتماعی جوانان و میزان تدین آنان نامتقارن (معکوس) و معنادار است.

۲. فرضیه تئوریک: جوانان با پایگاه اجتماعی متوسط از جوانان با پایگاه اجتماعی پایین و بالای جامعه، تدین ضعیف‌تری دارند.

فرضیه تئوریک فوق با استفاده از تحلیل واریانس یک‌طرفه، میزان تدین جوانان و ابعاد آن را در سه پایگاه اجتماعی بررسی می‌کند. به عبارت دیگر، آیا فرضیه وبلن، مبنی بر اینکه طبقه متوسط از طبقات مرفه و پایین جامعه تدین ضعیف‌تری دارند، تأیید می‌شود؟

جدول ۵: میانگین و انحراف معیار میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی با استفاده از تحلیل واریانس یک طرفه

میزان تدین	تجربه دینی	پایامد دینی طبقات اجتماعی	مناسک دینی	گرایش دینی	آگاهی دینی	متغیر وابسته	
						متغیر مستقل	
انحراف معیار	انحراف معیار	انحراف معیار	انحراف معیار	انحراف معیار	انحراف معیار	انحراف معیار	(۱) پایگاه اجتماعی پایین
	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین	میانگین	
۰/۳۸	۳/۳۳	۰/۰۶	۳/۹۶	۰/۰۵	۲/۹۹	۰/۴۸	(۲) پایگاه اجتماعی متوسط
۰/۰۳	۳/۱۶	۰/۰۵	۳/۸۲	۰/۰۵	۲/۹۲	۰/۴۳	
۰/۱۱	۲/۷۹	۰/۱۴	۳/۳۹	۰/۱۳	۲/۵۰	۰/۷۶	(۳) پایگاه اجتماعی بالا
۰/۰۳	۲/۹۰	۲/۵۶	۰/۱۸	۲/۴۴	۲/۸۷	۰/۰۴	
پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۲ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	تفاوت‌های معنادار $P < 0/05$
پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	پایگاه ۱ با ۳	
هیچ‌یک از تفاوت‌ها معنادار نبود							

جدول فوق نشان می‌دهد که میزان تدین جوانان در پایگاه اجتماعی پایین و متوسط بیشتر از تدین جوانان با پایگاه اجتماعی بالاست. علاوه بر آن، در همه ابعاد دینی، شامل گرایش دینی، مناسک دینی، پیامد دینی طبقات اجتماعی و تجربه دینی، میزان تدین

جوانان در پایگاه اجتماعی پایین و متوسط بیش از جوانان با پایگاه اجتماعی بالاتر است؛ ولی در آگاهی دینی، هیچ‌یک از تفاوت‌ها معنادار نبوده است. به عبارت دیگر، آگاهی دینی جوانان ربطی به پایگاه اجتماعی آنان ندارد. در نهایت اگر تفاوت میانگین و انحراف معیار جدول فوق را بر اساس نظریه و بلن در چارچوب نظری مقایسه کنیم، به این نتیجه می‌رسیم که برخلاف نظر و بلن، نه تنها طبقه متوسط از افراد طبقه مرفه و پایین جامعه تدین ضعیف‌تری ندارند، بلکه جوانان طبقه متوسط (از پایگاه اجتماعی متوسط) به اندازه جوانان طبقه پایین جامعه، تدین بسیار قوی دارند. بنابراین فرض و بلن در این تحقیق تأیید نمی‌شود.

خلاصه و نتیجه

در تحقیق حاضر دو فرضیه، ۱. فرضیه کلی و ۲. فرضیه تئوریک، آزمایش شد. در بررسی فرضیه اول، پایگاه اجتماعی جوانان و میزان تدین آنان رابطه معنادار و معکوسی داشت؛ به این معنا که هرچه پایگاه اجتماعی جوانان بالاتر می‌رفت، میزان تدین آنان کاهش می‌یافت.

اما بررسی فرضیه دوم چندین نکته داشت. نکته اول، آگاهی دینی جوانان بازتاب پایگاه اجتماعی آنان نیست. نکته دوم، افرادی که در پایگاه اجتماعی بالا قرار دارند، برای توجیه جایگاهشان در جامعه، نیازی به پیامد دینی طبقات اجتماعی ندارند. از سوی دیگر، برخی از متفکران علم اجتماعی عقیده دارند که ما در ایران «طبقات اجتماعی» نداریم که بخواهند از طریق دین، جایگاهشان را در جامعه توجیه کنند. به نظر می‌رسد که آنان (پایگاه‌های اجتماعی) در ایران بیش از آنکه به مشروعیت پایگاه اجتماعی‌شان از طریق دین بپردازند، به تلاش و همت خودشان برای کسب مقام و پایگاه اجتماعی در جامعه تأکید می‌ورزند. بنابراین، احتمالاً جوانان با پایگاه اجتماعی پایین بیش از پایگاه اجتماعی بالا، ناخودآگاهانه، وضعیت نابرابری‌های اجتماعی را در جامعه توجیه می‌کنند.

نکته سوم، نتایج تحقیق در فرضیه دوم با توجه به جدول (شماره ۵)، نتایج تفاوت‌های میانگین و انحراف معیار را در فرضیه دوم نشان می‌دهد؛ جوانانی که در پایگاه‌های اجتماعی پایین و متوسط جامعه (در شهرستان جویبار) قرار دارند، در میزان تدین و تمام ابعاد دینی (به جز آگاهی دینی)، قوی‌تر از جوانان با پایگاه اجتماعی بالا هستند. این نتیجه از تحقیق، مشابه با نتیجه تحقیقی بود که خانم مهری محمودی در شهر تهران در سال ۱۳۷۸ انجام داد؛ تحقیق ایشان نیز با توجه به نتایج تفاوت‌های میانگین و انحراف معیار در تهران، نشان داده است که افراد متعلق به طبقه متوسط و پایین جامعه از طبقات بالای جامعه تدین بیشتری دارند. بنابراین نتیجه تحقیق نگارنده، در رابطه با پایگاه اجتماعی خانواده و میزان تدین جوانان و ابعاد آن در شهرستان جویبار، با نتایج تحقیق خانم محمودی در شهر تهران (اگر طبقه مورد سنجش در تحقیق خانم محمودی را با پایگاه اجتماعی تحقیق خودمان یکسان بگیریم) مشابه است.

نکته چهارمی نیز در فرضیه دوم هست که در تز تورستین وبلن تردید می‌کند. به عبارت دیگر، تفاوت‌های میانگین و انحراف معیار، تفاوت میزان تدین جوانان و ابعاد آن در بین سه پایگاه اجتماعی، نشان می‌دهد که تدین جوانان در پایگاه اجتماعی متوسط، از تدین جوانان با پایگاه اجتماعی بالا و پایین جامعه ضعیف‌تر نیست؛ به عبارت دیگر، نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که جوانان با پایگاه اجتماعی متوسط به اندازه جوانان با پایگاه اجتماعی پایین دین دارند، لذا فقط جوانان با پایگاه اجتماعی بالا تدین ضعیف‌تری دارند. البته این نتیجه‌گیری از پژوهش نمی‌تواند فرض وبلن را رد کند، زیرا اولاً، وبلن قائل به طبقه اجتماعی است، نه پایگاه اجتماعی؛ ثانیاً، پژوهش وی در امریکا و اروپا و در اوایل قرن بیستم صورت گرفته است؛ بنابراین نتیجه تحقیق، هم به لحاظ مکانی و هم به لحاظ زمانی متفاوت است.

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- آراسته‌خو، محمد (۱۳۸۱). *فرهنگ اصطلاحات علمی و اجتماعی*، تهران: ...
- اکبری، ابوالقاسم (۱۳۸۱). *مشکلات نوجوانی و جوانی*، تهران: ساوالان.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۵). *دین پژوهشی*، ترجمه بهاء‌الدین خرم‌شاهی، چاپ اول، تهران: کویر.
- پل ویلم، ژان (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی ادیان*، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: تیبان.
- تامسون، کنت و کنت جونز (۱۳۸۱). *دین و ساختار اجتماعی*، ترجمه علی بهرام‌پور و حسن محدثی، تهران: کویر.
- ترنر، برایان (۱۳۷۹). *وبر و اسلام*، ترجمه سعید وصالی، تهران: نشر مرکز.
- دواس، دی. ای (۱۳۷۶). *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نی.
- رادمن، هیمن (۱۳۸۱). *فرهنگ طبقاتی (جامعه‌شناسی قشرها و نابرابری‌های اجتماعی)*، ترجمه جواد افشارکهن، مشهد: نیکا.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۱). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، چاپ هفتم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سراج‌زاده، حسین و مهنار توکلی (۱۳۸۰). «بررسی تعریف عملیاتی تدین در پژوهش‌های اجتماعی»، *نامه پژوهش*، سال پنجم، شماره‌های ۲۰ و ۲۱.
- شناسنامه آبادی‌های استان مازندران (۱۳۸۳). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان.
- فروند، ژولین (۱۳۶۸). *جامعه‌شناسی ماکس وبر*، ترجمه عبدالحسین نیک‌کهر، چاپ دوم، تهران: رایزن.
- قائمی، علی (۱۳۷۸). *مجموعه بحث‌ها در زمینه شناخت، هدایت و تربیت جوانان*، تهران: امیری.

- کلاتری، خلیل (۱۳۸۲). *پردازش و تحلیل داده‌ها در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی*. تهران: شریف.
- کاظمی‌پور، شهلا (۱۳۷۸). «الگوی در تعیین پایگاه اقتصادی اجتماعی افراد و سنجش تحرک اجتماعی با تکیه بر مطالعه موردی در شهر تهران»، *نامه علوم اجتماعی*، شماره ۱۴، تهران: دانشکده علوم اجتماعی.
- گولد، جولوس و ویلیام. ال. کولب (۱۳۷۶). *فرهنگ علوم اجتماعی*، ویراستار محمدجواد زاهدی مازندرانی، چاپ اول، تهران: مازیار.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۰). «تعهد مذهبی و تعلق سیاسی»، *نامه پژوهش*، سال پنجم، شماره‌های ۲۰ و ۲۱.
- محمودی، مه‌ری (۱۳۸۰). «رابطه قشربندی اجتماعی و گرایش‌ها و رفتارهای دینی در تهران»، *نامه پژوهش*، سال پنجم، شماره‌های ۲۰ و ۲۱.
- مرجایی، سیدهادی (۱۳۸۰). «بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری سکولاریستی و بنیادگرایی در بین جوانان دانشگاهی»، *نامه پژوهش*، سال پنجم، شماره‌های ۲۰ و ۲۱.
- ویلن، تورستین (۱۳۸۳). *نظریه طبقه مرفه*، ترجمه فرهنگ ارشاد. چاپ اول، تهران: نی.
- همیلتون، ملکلم (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: تبیان.

ب) منابع لاتین

- AberCrombie, Nicholas and others (1988). *Dictionary of Sociology*. London: the Penguin Press.
- Budd, Sus (1973). *Sociologists and Religion*. Colliar – Macmillan Publishers.
- O' Dea, F. Thomas (1970). *Sociology and the Study of Religion*, NewYork: London Publishers.
- Roberts, Keith, A (1990). *Religion in the Sociological Perspective*, California: Company Belmont.
- Roberts, Keith, A (1990). *Religion in the Sociological Perspective*, California: Company Belmont.
- Weber, Max (1965). *The Sociology of Religion*, Ephraim Fischhoff, Beacon Press.

شپوهنځي ګاه علوم انساني و مطالعات فرېنچي
پر تال جامع علوم انساني